

In memoriam Táll Éva

Táll Éva pályáját a Társadalomtudományi Intézetben kezdte, itt ismerkedett meg a falukutatással, amelyben igen jól tudta kamatoztatni közgazdasági és szociológiai tanulmányait.

A falukutatástól egyenes út vezetett a helyi társadalom vizsgálatához, amelynek teammunkáiban kezdettől fogva részt vett és meghatározó szerepet játszott. Falusi és városi lokalitásokat kutatott, ez utóbbinak fontos eredménye a *Pápa, a renitens város* című monográfia.

A rendszerváltás után, immár az MTA Politikai Tudományok Intézetében, az új közigazgatási rendszerrel, az önkormányzatisággal foglalkozott. A helyi politika és a helyi hatalom működését vizsgálta, tevékenyen részt vett a polgármester-kutatásban és más lokális kutatásokban.

Nyelvismeretét nemzetközi kutatásokban is alkalmas volt hasznosítani, meghatározó szerepet játszott a *New Democracy and Local Governance* című nemzetközi felmérésben. Kandidátusi értekezését is a fenti vizsgálatok alapján készítette el és védte meg.

Az utóbbi években az önkormányzati és választási kutatások mellett a *European Science Foundation* koordinálásával foglalkozott lelkesen és nagy hozzáértéssel. Az alábbiakban a kutatás eredményéről adunk közre néhány részletet.

Sajnálatos, hogy Táll Éva már ezt a kutatást sem folytathatta...

TÁLL ÉVA¹

Értékek változása Európában

*Huszonnégy európai társadalom összehasonlító vizsgálata*²

ÁTTEKINTÉS

A globalizáció és a szükségszerűnek látszó piaci integráció szerte a világon, így az *Európai Unió folyamatos bővítése során is új társadalmi problémákat vet fel*. Többek között *növeli a mobil népesség számát és arányát az érintett országokban*. Ennek számos kedvező és kedvezőtlen hatása van a kibocsátó és a befogadó országokra egyaránt. Az államoknak a nemzetek közötti személyi, tárgyi forgalom és az elektronikus kommunikáció rohamos bővülése miatt gondot okoz *a társadalom növekvő kiszámíthatatlansága*, a támogató közösségeikből kiszakadt mobil lakosság individualizmusa, a közügyek iránti érdektelenség. A változó társadalmakban élő embereknek pedig *nehézségeket okoz a gyors változásokhoz való alkalmazkodás*, a más szokásokkal, értékekkel élő új lakosok elfogadása, a velük való *együtműködés megtanulása, a szolidaritás érezhető csökkenése*. Nem véletlen, hogy a társadalomkutatókat és a politikusokat is különösen érdekli, *melyik európai társadalom hogyan birkózik meg ezekkel a jelenségekkel, és az integráció megvalósulása során hogyan változik az országok jóléti állapota, lakosságuk viszonya a modern világ számos kérdéséhez*.

A közös európai piac, a munkaerő, az áruk, a szolgáltatások és a tőke szabad áramlásának fenntartása és szélesítése mellett egyre nagyobb igény van arra, hogy más területeken is *közeled-*

jenek egymáshoz a közösségbe tartozó államok. Az uniós jogszabályok harmonizálásán kívül érdemes arról is naprakész információkkal rendelkezni, hogyan és miből élnek az emberek Európa különböző részein, és hogyan gondolkodnak a modern élet új jelenségeiről, a megoldandó közös problémákról. Mit értenek demokrácián és milyen módon élnek állampolgári jogaikkal? Mennyire befolyásolja vajon az észlelt különbségeket a gazdasági pozíció, a területi, az etnikai vagy a kulturális hovatartozás?

AZ ÖSSZEHAJONLÍTÓ VIZSGÁLATOK NÖVEKVŐ SZÜKSÉGESSÉGE EURÓPÁBAN, AZ EURÓPAI UNIÓ KIEMELT TÁMOGATÁSA

Az Európai Unió tagországai sok olyan adattal rendelkeznek, amelyek segítségével jól leírható ezen országok demográfiai változása, etnikai összetétele, gazdasági-társadalmi fejlődése. Néhány EU-országban ezek az adatok kiegészülnek hasonló gondossággal gyűjtött adatokkal az emberek változó attitűdjeiről és értékeiről, de ez nem jellemző európai szinten. Még kevésbé állnak rendelkezésre olyan adatok, amelyekkel az újonnan belépő tíz ország társadalmait lehetne *megbízhatóan összehasonlítani* a korábban felvett tagországok társadalmával. Az európai integráció újabb szintje bizonyára nem valószínű meg anélkül, hogy az immár egymásra utalt társadalmak minden rétege és főként a döntéshozók ne szembesülnének konfliktusokkal, amelyek gyors megoldásához minden *szinten szükség lesz részletes és összehasonlítható adatokra* ezeknek a társadalmaknak a működéséről.

Az utóbbi években Európában folytatott összehasonlító vizsgálatok módszertani színvonala – a kutatási források széttagoltsága, elégtelensége és a vizsgálati célok (a leendő felhasználói kör) különbözősége miatt – eddig nem érte el azt a minőséget, amely az egyes tagállamok tudományos igényű értékelvételeiben már standardnak számít.

EURÓPAI ÖSSZEHAJONLÍTÓ TÁRSADALOMVIZSGÁLATOK – ELSŐ FORDULÓ: 2002. SZEPTEMBER–DECEMBER

Az Európai Bizottság mellett működő ESF (European Science Foundation) öt éve támogatja és szervezi a European Social Survey elnevezésű nagyszabású nemzetközi projekt előkészítő munkálatait. A tervben az Európai Unió tagországainak vezető társadalomkutatói Max Kaase professzor vezetésével kezdeményezték, hogy 2002-től kezdve két évente végezzenek minden ér-

deklódó európai országban azonos módszertannal és közösen kidolgozott standard kérdőívvel egy-egy, az ott élőkre (helybéliekre és külföldiekre) reprezentatív társadalomtudományi felmérést.

A résztvevő országok a különböző kérdésblokkok kidolgozására, a felmérések alapján elkészített nemzeti adatfile-ok ellenőrzésére és archiválására európai központot (European Archive for ESS, Norvegy) hoztak létre. Az előkészítés, a kapcsolattartás és az adatarshiválás költségeire az EU tudományos alapjához nyújtottak be pályázatot. 2000 júniusában *prof. Jowell Roger* (National Centre for Social Research, Nagy-Britannia), *prof. dr. Peter Mohler* (Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen, ZUMA, Németország), *prof. dr. Paul Schnabel* (Sociaal en Cultureel Planbureau, Hollandia), *prof. Willem Saris* (Statistics, University of Amsterdam, Hollandia) és *prof. Jaak Billiet* (Department of Sociology, Catholic Univ. Leuven, Belgium) közös pályázatot adott be az Európai Bizottsághoz, amelyet 2000 őszén a lehetséges legtöbb ponttal fogadtak el. A pályázat alapját képező *Blueprint for the European Social Survey* című tanulmány más előkészítő anyagokkal együtt megtalálható a European Science Foundation honlapján: http://www.esf.org/ftp/pdf/SocialSciences/ESS_report.pdf.

Időközben a kutatássorozat első fordulójának sikere alapján az EU 5. keretprogram legutóbbi kiírásán a második felvétel előkészítésére is megkapták a támogatást. A kutatási tervhez 2002-ben 23 országnak sikerült csatlakoznia, néhány érdeklődő kelet-európai ország még nem tudott hazai forrást szerezni a részvételhez. A European Social Survey projekt uniós költségvetéséből a résztvevő országok saját felvételükhöz egyelőre nem kaphatnak anyagi támogatást. A saját adatfelvételük költségeit az egyes országoknak kell finanszírozniuk, a felmérést nemzeti teamek végzik, és az eredményeket egységes formában az európai archívum rendelkezésére bocsátják. A kutatás saját weblapja a következő: www.europeansocialsurvey.org.

Az uniós támogatáshoz való hozzájárulás és a régen hiányzó társadalmi, demográfiai, gazdasági és egyúttal az emberek gondolkodását, értékeit egyaránt tartalmazó adatokhoz való rendszeres hozzáférés csak akkor biztosítható, ha a terv indulásakor bekapcsolódunk, és a következő fordulókra is tudunk forrást találni.

A 2002-ben lezajlott első magyar ESS-felvétel költségeit az Oktatási Minisztérium NKFP támogatásának segítségével az MTA Társadalomkutató Központja, illetve az MTA Politikai Tudományok Intézete fedezte. A magyar vizsgálat lebonyolítására létrehozott kutatócsoport tagjai *három tudományos kutatóintézetből* kerültek ki. A kutatás felelős vezetője Bayer József (az MTA PTI igazgatója), a felmérés módszertani vezetője Füstös László (MTA Szociológiai Kutatóintézet, Módszertani Műhely),

nemzetközi koordinátora Róbert Péter (TÁRKI), hazai szervezője és a Nemzetközi Tudományos Tanácsadó Bizottság tagja Táll Éva (MTA Politikai Tudományok Intézete) voltak. A felmérést (meghívásos pályázat elnyerése után) a Társadalomkutató Intézet RT. (TÁRKI) végezte Bartók Béla adatfelvételi igazgató irányításával.

Ugyanez a több tudományos intézet együttműködését reprezentáló csoport szeretné folytatni a 2002-ben sikeresen lezárult első vizsgálatot, előkészíteni és megszervezni a 2004-es második fordulót Magyarországon. Az akadémiai kutatóintézetek érdekelt kutatói teamjei megkezdték a magyar eredmények feldolgozását, amelybe az intézetek fiatal munkatársai és hallgatóink is bekapcsolódnak. A magyar ESS (európai társadalomtudományi elemzések – EUTE) külön internetcímen rövidesen felkereshető lesz az MTA PTI honlapjáról.

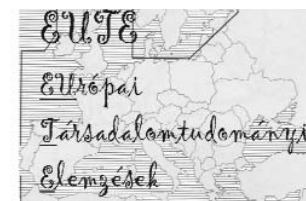
A *European Social Survey* célja egy nagy hatású társadalomtudományi eszköz, egy rendszeresen bővített európai adatbázis létrehozása, amely az európai lakosság értékrendjének, társadalmi, gondolkodásbeli, politikai megoszlásának tanulmányozásához országok szerinti bontásban sokrétű, újszerű, eddig nem hozzáférhető adatokat szolgáltat. Projektünk abban is speciális, hogy nemcsak a magyar lakosságról, hanem minden itt élőről nyújt információkat. A politikai kultúra, a gazdasághoz, az információs társadalom kihívásaihoz való viszony, a globalizációval, a nemzetközi migrációval szembeni lakossági hozzáállás megoszlásának, változásának ismerete a népességen belül – más szokásos társadalmi indikátorokkal és *nemzeti makrogazdasági adatokkal párosítva* – nélkülözhetetlen eszközzé válhat nem csak az országos, hanem a területi vagy ágazati szintű döntéshozatalnak is.

Az adatfile-ba épített makroadatokon kívül a nemzetközi archívum tárolni fogja azoknak a fontos eseményeknek (természeti csapások, politikai botrányok, választási eredmények, terrorista cselekmények, nemzetközi szerződések stb.) a listáját is, amelyek közvetlenül a felmérés előtt és annak időszakában az egyes országokban történtek. Véleményünk szerint ezek jelentősen befolyásolhatják az emberek értékekkel kapcsolatos válaszait, a kérdéses során mutatott együttműködési hajlamukat (Event-analyses).

További újdonság, hogy a résztvevő országok felvételeiben dolgozó kérdezőkkel külön kérdőívet töltettünk ki, amelyben megpróbáltunk képet nyerni arról, milyen módon teremtenek kapcsolatot a kérdezettekkel.

A magyar adatok 2003 februárjában kerültek az európai archívumba, az egyesített adatfile (23 ország adataival) július folyamán várható. Jelenleg a magyar adatok feldolgozása folyamatban van. Elsőként elkészült a *Társadalmi ábratár 2002*, amely a felmérés mintegy kétszáz változójának alapmegoszlá-

sait tartalmazza egyedi és összevont ábrák, diagrammok formájában.



E európai társadalmak
összehasonlító vizsgálata

E S S E uropean Social Survey

Társadalmi ÁBRATÁR
2002

A magyar társadalom demográfiai összetétele, etnikai, kulturális, politikai tagoltsága,
értékkorientációi



MTA Politikai Tudományok Intézete PTI
MTA Szociológiai Kutatóintézet SZKI

Füstös László
Kutatásvezető

Táll Éva
SAB-tag

Szabados Tímea
SZKI-kutató

MÁS ÖSSZEHAJONLÍTÓ ÉRTÉK- ÉS ATTITÜDKUTATÁSOK

Az értékutatási projektek a szociológusoknak a társadalmi értékek és azoknak a közélet és a politika formálásában játszott szerepe iránti elméleti érdeklődéséből fejlődtek ki szerte a világban a hetvenes évektől kezdődően. A tudósok előtt mára bizonyossá vált, hogy a globalizáció várhatóan nemcsak a gazdaság, hanem a civil társadalom, az értékrendek és az emberi jogok terén is komplex, összefüggő rendszert fog (egyszer) létrehozni.

A nemzetállamok megmaradnak, de szerepük az államok nemzetközi rendszerében változni fog, és ezzel együtt változnak azok a normák, értékek is, amelyek az embereket eligazítják egy gyorsan változó világban.

Vizsgálati lehetőségek, módszerek

A társadalmi és politikai egyenlőtlenségek vizsgálatakor két utat választhatunk. Közelíthetjük a problémát *objektív* módon, ahogyan a statisztikai adatfelvételek. A szociológiai elemzések arra törekcsenek, hogy minél pontosabb képet adjanak a társadalom különféle rétegeinek társadalmi helyzetéről, pl. a rendszerváltozást követő szegényedés, illetve gazdagodás mechanizmusáról. Az ilyen kutatások mellett létezik azonban egy *szubjektív* vizsgálati mód is, amelynek során azt is feltárjuk, ahogy az emberek társadalmi helyzetüket megélik, vagy ahogy az ezeket alakító gazdasági és politikai mechanizmusokat megítélik. E szubjektív attitűdök, értékek és vélemények szintén társadalmi *tények*, amelyek kutatása semmivel sem kevésbé releváns, mint mondjuk a társadalmi egyenlőtlenségek objektív vizsgálata. Sőt, bizonyos vizsgálatok éppen azt jelzik, hogy a gazdasági, illetve politikai következményeket tekintve nem is feltétlenül az „objektív folyamatok” a mérvadóak, hanem sokkal inkább az, ahogy a társadalom tagjai szubjektíven megélik mindazt, ami velük történik.

A gazdaság és a társadalom kiegyensúlyozott fejlődése, a társadalom stabilizálása érdekében elkerülhetetlen, hogy folyamatosan figyelemmel kísérjük az emberek érték- és attitűdváltozásait a globalizációval, a demokratikus alapértékekkel és a piacgazdaság nélkülözhetetlen elemeivel kapcsolatban. A társadalomkutatákon kívül a társadalompolitika kialakítói számára is fontos, hogy a jelenleginél pontosabban ismerjük a magyar lakosság, az szomszédos népek, és az EU-tagországok lakosságának helyzete, gondolkodásmódja, értékpreferenciái közti hasonlóságokat és különbségeket.

A kilencvenes évtized során jelentős *átalakulási folyamat indult meg Európában*. Ennek egyik eleme az Európai Közösség országaiban lejátszódó egyesülési folyamat, másik eleme a létező szocializmus összeomlása, a posztkommunista országoknak a demokratikus piacgazdaságba való átmenete volt. Ez a folyamat módosította a szociológiai kutatásokkal szembeni elvárásokat. A kérdés az, hogy az európai (és a hazai) társadalomtudomány milyen választ tud adni arra a kihívásra, ami egyfelől a kutatási téma (az európai átalakulás), másfelől a tudomány belső fejlődése (nemzeti, regionális sajátosságok erősítése, avagy sztenderdizálódás és univerzálódás) tekintetében merül fel. A lehetséges válaszok egyike, hogy a szociológiai, politológiai kutatások *összehasonlító* jellegét kell erősíteni, s mind tartalmi, mind módszertani szempontból feltenni, s hazai vonatkozásban megválaszolni ugyanazokat a kérdéseket, amelyek a szűkebb vagy tágabb régió (posztkommunista országok, egyesült Európa) országaiban is felmerülnek.

Az összehasonlító jelleg fokozása kétféle módon képzelhető el. Az egyik irány az *időbeli* összehasonlításokra helyezi a hang-

súlyt. Eszerint a jelen helyzetet az időbeli változások nézőpontjából kell vizsgálni, értve ez alatt globális folyamatokat éppúgy, mint statisztikai értelemben vett idősorokat. A másik irány a *nemzetközi* összehasonlításokra koncentrál. Az elmúlt évek során számos nagyszabású projekt (Disributive Justice, International Social Survey Programme, Social Stratification in Eastern Europe After 1989, New Democracy and Local Governance) hozható fel itt példaként.

Az International Social Survey Programme

A Társadalomkutatási Intézet (TÁRKI RT.) és Róbert Péter 1986 óta részt vesz az ISSP (International Social Survey Programme) tevékenységében, amelynek keretében minden évben egy adott témában, ma már több mint húsz országban, szó szerint megegyező, kb. 35 perces attitűd- és véleménykérdéseket tartalmazó kérdőívet kérdeznek le. Ez kiegészül kb. 25 percnyi részletes személyi adatblokkal a kérdezett objektív demográfiai, illetve társadalmi-gazdasági jellemzőiről, valamint szubjektív társadalmi és politikai identifikációjáról. Az ISSP-kutatások jelentősége abban áll, hogy ez a legtöbb (nemcsak európai) országot tartalmazó, egységes szociológiai mérőeszközt alkalmazó, rendszeresen működő nemzetközi összehasonlító vizsgálat.

Az ISSP évente változó témái keretében alapvetően lakossági véleményeket és attitűdöket vizsgál nemzetközi összehasonlításban. Az adatfelvételeket nemzeti kutatóintézetek végzik, országos reprezentatív mintákon, nemzeti pénzügyi forrásokat megpályázva. (Az ISSP a projektben részt vevő országok számára anyagi támogatást nem biztosít.) Az adatok angol nyelvű SPSS system file formában a kölni Zentral Archiv (ZA) adatbankjába kerülnek, ahol azokat egy közös adatbázisba rendezik, majd minden ország kutató teamje megkapja a teljes nemzetközi adatbázist. Az adatbázisokat 1986 óta a TÁRKI is elhelyezi adatbankjában, az adatok rendelkezésre állnak a hazai kutatók számára.

A New Democracy and Local Governance című nemzetközi program

Az MTA PTI önkormányzat és helyi társadalom kutatócsoportja (Bóhm Antal és Táll Éva vezetésével) 1992-ben és 1996-ban részt vett egy 22 országra kiterjedő, azonos módszerrel és azonos kérdőívvel készített nemzetközi összehasonlító vizsgálatban, amelynek pénzhiány miatt nem volt folytatása. A *New Democracy and Local Governance* vizsgálat célja legáltaláno-

sabban megfogalmazva az volt, vajon gyökeret ver-e a demokrácia Közép-Kelet-Európában és a Független Államok Közösségében, mint a világméreteken megfigyelhető második „demokratikus forradalom” része, vagy mindaz, ami lejátszódott, csak egy másfajta politikai változást megelőző, átmeneti fázisa lesz a történelemnek?

Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy vajon elkezdődhet-e, illetve megszilárdulhat-e a növekedés trendje az újonnan függetlenné vált és újjászerveződött kelet-európai országokban? Általánosan elfogadott álláspont Nyugaton, hogy a gazdasági növekedés csak szilárd, demokratikus politikai viszonyok közepette valósulhat meg. Úgy vélik, hogy bizonyos változási folyamatok, mint pl. a gazdasági infrastruktúra kiépülése, vagy a stratégiai helyzetű emberek kritikus tömegének értékváltozása előrelendítője lehet a további változásoknak. Ezek az értékek felgyorsíthatják a gazdasági növekedést és a társadalmi-politikai fejlődést, amely visszahatva lökést adhat a gazdasági növekedésnek.

Vajon milyen formákat ölt a demokrácia ezekben a térségekben? Milyen kockázatait vannak a radikális átalakulásoknak, amelyek egyszerre, egy időben, méghozzá rövid idő alatt próbálják véghezvinni azokat a gazdasági és társadalmi korszerűsítéseket, amelyekre a fejlett országoknak sok évtized állt rendelkezésére? A veszélyek igen sokrétűek; az etnikai konfliktusok fegyveres összecsapásokhoz is vezettek. Még az évszázadok óta hasonló irányba törekvő államok egységesebb tétele is akadályokba ütközik, nem csoda tehát, ha ezen „új demokráciáknak” nevezett országokban az új politikai rendszerek kialakítása sok különbözőséget mutat, és a demokratizálódás folyamatai is ellentmondásokkal terhesek. Elitcsoportok bukhatnak meg a következő választásokon, a kényszerű struktúraátalakítás tömeges elszegényedést és erőteljes társadalmi differenciálódást okoz, a politizálás újfajta rendjének „gyorstalpalós”, kötelező megtanulása traumákat, frusztrációkat okozhat, sőt még a demokrácia egészéből való kiábrándulás is bekövetkezhet. Egy esetleges társadalmi robbanás a szomszédos országokban zajló változásokat is befolyásolhatja. Közép-Kelet-Európa gazdasági problémái, menekültjeinek, csaldótt munkavállalóinak áradata megingathatja a nyugati stabilitását is. A pártrendszernek instabilnak, és nem alakultak még ki általános elfogadott választási rendszerek. Nem világos, mekkora a támogatottsága egy modern piacgazdaságra való áttérésnek, hiszen különböző vallások, eltérő kultúrák és termelési rendszerek találkozási pontján, egy világméretű információs forradalom közepette az itt élők értékei is folyamatos változásban vannak vagy lehetnek. Ebben a vizsgálatban ezért arra kerestük a választ, hogy egy speciális társadalmi csoport, az új demokráciák városi politikai vezetői, milyen szerepet játszhatnak az átalakulásban, mennyire hívei a piacgazdaságnak és a demokratikus politikai rendszernek.

Érthető, hogy a nyugati társadalomkutatók érdekelték voltak módszertanilag megbízható, általuk is ellenőrizhető nemzetközi vizsgálatok folytatásában, a kulturális és nyelvi korlátokat meghaladni képes kutatási eszközök kikísérletezésében. Szerették volna végre felnyitni ezt a térségünket szimbolizáló fekete dobozt, és megtudni, vajon olyanok-e a szocializmusból kilépő társadalmak, mint amilyeneknek – konkrét, tudományosan megalapozott összehasonlító vizsgálatok híján – a korábbi elemzők (szovjetológusok, politológusok, diplomaták) elgondolták őket. Vajon valós alapokra építették-e paradigmáikat a polgári szociológusok, közgazdászok és más társadalomtudósok? És végül: továbbra is fennállnak-e a történelmileg kialakult jellegzetes különbségek olyan régiók között, amelyeket „fejlett Nyugat-Európa”-nak, Kelet-Közép-Európának vagy Balkánnak szoktak nevezni?

Az egy időben Magyarországon, Ukrajnában, Fehéroroszországban, Oroszországban, Kazahsztánban, Litvániában, Szlovéniában, Lengyelországban és Svédországban lefolytatott politikai szociológiai felmérés, amelyhez kicsit később a Cseh és a Szlovák Köztársaság, Ausztria és Svájc is csatlakozott, városi vezetőknek a demokratikus berendezkedéssel és a piacgazdasággal kapcsolatos értékeit és attitűdjeit vizsgálta. A kutatók abból indultak ki, hogy a demokráciát az alapok szintjéről kell felépíteni, a lokális terepen, ahol minden polgárnak joga van a részvételre. (*Betty Jacob, Krzysztof Ostrowskinak, Henry Teune: New Democracy and Local Governance. Final Narrative Report, 1993.*) Ahhoz, hogy egy-egy országban hatékonyan működjön a demokrácia, intézményeit országos és helyi szinten egyaránt meg kell szilárdítani. A politikai (akaratképzési és döntési) folyamatok demokratizmusának pedig alapfeltétele, hogy a modern demokrácia elvei és értékei széles körben elfogadottak legyenek.

Az ISSP-nél kevésbé gyakori a World Values Survey felvétele, amely nem csak Európára koncentrál

Az Eurobarométer elsősorban a politikai vezetők gyors tájékoztatására szolgáló összehasonlító közvéleménykutatás-sorozat, témája eltér az ESS tervezett tematikájától. [Reif, K. – Inglehart, R.(ed.) 1991: *Eurobarometer: The Dynamics of European Public Opinion*. MacMillan: London; Saris, W. – Kaase, M. (1997). *Eurobarometer: Measurement Instruments for opinions in Europe* (ZUMA Nachrichten Spezial No. 2.) Mannheim, ZUMA.]

Az Eurostat két kiváló vizsgálat-sorozata, a munkaerő-kutatás és a háztartáspanel [Eurostat (1999), *European Community Household Panel (ECHP) Selected Indicators From the 1995*

Wawe, Luxembourg, Office for Official Publications of the Ecs és Eurostat (2000), Labour Force Survey Results 1998, Luxembourg, Office for Official Publications of the Ecs] elsősorban tényeket és magatartásokat vizsgált: kik az európaiak és mit csinálnak. Kevésbé tartalmaz attitűd- és értékkérdéseket, olyanokat, mint, hogy hogyan gondolkodnak és éreznek az európaiak önmagukról és a világról. Mindenesetre a tervezett ESS háttér-változói összehasonlíthatóak lesznek majd az Eurostat változóival.

EUROPEAN SOCIAL SURVEY – ESS–2002

A 2002-ben 23 országban elindított nemzetközi összehasonlító kutatás (a *European Social Survey – ESS*) korábbi tudományos érték- és attitűdvizsgálatokra építve az eddigieknél használhatóbb, módszertanilag professzionális eszközt kíván biztosítani a társadalomtudósoknak arra, hogy időben és térben rögzítsék, dokumentálják, megbízhatóan összehasonlítsák és változásai-ban elemezzék az *európai népek gondolkodásmódjának, cselekvést vezérlő értékeinek és az új jelenségekkel, az európai integrálódással kapcsolatos hiedelmeinek, attitűdjeinek stabilitását vagy átalakulását.*

A négyéves előkészítés után 2000-ben EU-támogatást elnyert nemzetközi projekt a szakma vezető kutatóit összefogva olyan *folymatosan feltöltendő adatarchívumot* kíván Európában létrehozni, amely módszertanilag ugyanolyan minőséget ér el az összehasonlító vizsgálatok terén, mint a legjobb nemzeti szinten készülő felméréssorozatok. (Mint az ALLBUS a ZUMA-nál, a British Social Attitudes a londoni NATCEN-nél, a 25 éve folyó hollandiai vizsgálatok a társadalmi változásokról stb.)

A projekt költségeinek harmadát az EU-tagországok befizetéseiből elkülönített 5. sz. keretprogramból finanszírozzák, kétharmadát (a kutatást nemzeti szinten vezető kutató díjazását és az empirikus felvétel, a terepmunka költségeit) a résztvevő államoktól várják.

Az uniós támogatáshoz való hozzájárulás, és a régen hiányzó társadalmi, demográfiai, gazdasági és egyúttal az emberek gondolkodását, értékeit egyaránt tartalmazó adatokhoz való rendszeres hozzáférés csak akkor biztosítható, ha a terv indulásakor bekapcsolódunk, hiszen minél később próbál valamely ország csatlakozni, annál kevésbé lesz érdeke a résztvevőknek az elnyert európai támogatás továbbosztása.

A tervezett survey-sorozat az *európai társadalomtudományi keretprogram több kiemelt céljához* is szorosan kapcsolódik:

Ad 1. A társadalmi változások menedzselésének javítása.

Ad 6. Az európai integráció kormányzása, európai állampolgárság és az integráció dinamikája.

Ad 2. Egyéni és kollektív stratégiák a változó társadalomban. Az ESS kutatási elképzeléseit, vizsgálati „filozófiáját” a következőképpen lehet összefoglalni:

1. *Elméleti alapok.* Az előkészület négy éve során a nemzetközi kutatócsoportok háttéranyagokat készítettek, körüljárták azoknak a vizsgálandó problémáknak a lehetséges megközelítéseit, amelyek az egyre szorosabb egységet alkotó Európa társadalomtudományi kutatásainak fókuszába kerülhetnek.
2. *Empirikus eredmények.* Ugyanezek a háttér tanulmányok föltérképezték az egyes részterületeken a rendelkezésre álló társadalomtudományi ismereteket és eredményeket, amelyekre építeni lehet.
3. *A változás relevanciája.* Összehasonlító kutatásról lévén szó, nagy hangsúly helyeződik a társadalmi, kulturális és politikai vélemények és magatartás dinamikájának monitorozására. Olyan témák élveznek prioritást, amelyek esetében folyamatos átalakulásra lehet számítani, és amelyek változása társadalompolitikai szempontból európai szinten lényeges.

A kutatási tematika fő hangsúlyai a következők:

1. *Egyéni vélemények és jellemzők.* Lakossági vélemények vizsgálatára kerül sor az ott élők országosan reprezentatív mintájának segítségével. A megkérdezettek közös jellemzője, hogy európai polgárok. A kulcsszavak: a bizalom, a meglegedettség, a várakozások, a kulturális preferenciák, a politikai részvétel, a bevándorlókhoz való viszony.
2. *Társadalmi helyzet.* Az európai társadalmak természetesen rétegzettek. Ezért a kutatás vizsgálja a válaszolók társadalmi helyzetét, mobilitási útvonalát, azt, hogy milyen tapasztalatokon keresztül jutott el jelenlegi társadalmi státusába. Hol helyezkedik el életciklusát, pályáját tekintve.
3. *Társadalmi kontextus.* A kérdőíven kívül adatokat fognak beépíteni az összevont adatbázisba az egyes országok makrojellemzőiről [társadalmi egyenlőtlenségek mutatószámai, jóléti állami (szociális) szolgáltatások, a közkiadások szerkezete, a pártrendszer formálódása]. A kérdőíves adatokat eseményelemzés egészíti ki, amely a felvétel előtti és alatti két hónap legfontosabb hazai eseményeit dokumentálja.

Az ESS azt a célt tűzi ki maga elé, hogy európai léptékben, nemzetközi összehasonlító jelleggel, időben is kiterjedt módon monitorozza a következő jelenségeket:

1. *Társadalmi struktúra.* (Elsődleges és másodlagos csoport-helyzet, családi helyzet, társadalmi helyzet, mobilitás, kapcsolati háló, egyenlőtlenség és társadalmi kirekesztődés, multikulturális magatartás.)

2. *Politikai struktúra.* (Civil társadalom és bizalom az intézményekben, politikai részvétel, érdekcsoportokhoz való viszony, politikai kirekesztődés.)
3. *Kulturális szféra.* (Életciklus szerinti jellemzők, fogyasztás, viszony a médiához, regionális, nemzeti, nemzetközi identitás.)

Az ESS második hulláma az első fordulóhoz hasonlóan 24 hónap tartamú, amely alatt a résztvevő országok képviselői közösen megtervezik, kipróbálják és egyenként (országonként) azonos időszakban lebonyolítják a survey-t. Az értékek és attitűdök kontinuitását és a változásokat vizsgáló kérdőív ismét két részből áll majd: egy kb. 30 perces úgynevezett törzskérdések blokkjából, és két rotációs alapon bekerülő, kb. 15 perces, változó témákat tartalmazó kérdésblokkból.

A felvétel második fordulójának változó kérdésblokkjaira januárban nemzetközi pályázatot írtak ki, amelyet az MSZT-n keresztül a magyar társadalomkutatók is feltehetően megkaptak. A kérdőív lehetséges tematikus blokkjait a megalapozó elméleti koncepciókkal együtt 2003. május közepéig küldhették el az ESS Nemzetközi Tudományos Bizottságához a különböző témák szakembereiből álló nemzetközi teamek (networkök).

1. *Demokratikus orientáció.* (Politikai bizalom a különböző intézményekben, politikai beállítódás.)
2. *Viszony a médiához.* (A megkérdezettek médiahasználati szokásai.)
3. *Társadalmi és politikai orientáció.* (Individualizáció és globalizáció következményei, posztmaterializmus, politikai preferenciák.)
4. *Társadalmi és politikai identitás.* [Itt tematizálja a kutatás a nemzeti identitás (állampolgárság) és a szélesebb értelmű „európai identitás” kapcsolatát és viszonyát. Itt vizsgálja a patriotizmus megnyilvánulásait, az etnocentrizmus (xenofóbia) alakulását, a vallásosság formáinak változását.]
5. *Életstílus.* (Ebben a kérdéskörben már nem értékekről, hanem viselkedésről van szó. Ide tartozik az anyagi és kulturális fogyasztás vizsgálata, a szabadidős aktivitások feltérképezése.)
6. *Személyi adatok.* (Szokásos társadalmi-demográfiai jellemzők, családi körülmények, lakáskörülmények, munkaerő-piaci státusz, foglalkozás és osztályhelyzet, jövedelmi különbségek.)
7. *Pozíció és network.* (E szempontok már túlmutatnak a szokásos személyi adatokon. Itt adatokat kapunk a válaszolók társadalmi beágyazottságáról, szervezetekben, pártokban, közösségekben való részvételükről.)

A magyarországi kutatás második fordulójának megvalósításával az a célunk, hogy konszolidáljuk a sorozatot a hazai szaktudományban, megszilárdítsuk helyünket az European Social Survey nemzetközi csapatában, továbbra is részt vegyünk a társadalomtudományok nemzetközi elitjének vezetésével folyó tartalmi és módszertani kísérletben, hogy hosszú távú lehetőséget biztosítsunk Magyarországnak arra, hogy részt vegyen a későbbi összehasonlító kutatások tematikájának kialakításában. Célunk, hogy egy jól előkészített felmérés alapján országjelentésünkben minden eddiginél átfogóbb helyzetképet adjunk a Magyarországon élő magyarok és (ez is újdonság!) nem magyarok társadalmi, szociális helyzetéről és cselekvésüket vezérlő értékeikről, preferenciáiról, az Európában zajló változásokhoz való viszonyukról. További célunk, hogy újra bizonyítsuk a magyar szociológia és politológia szakmai felkészültségét, versenyképességét Európában, és érvényesítsük a magyar kutatói (társadalompolitikai) érdekek érvényesülését a nemzetközi kutatási irányok meghatározásában. Célunk továbbá, hogy fiatal kutatóknak a hosszú távú projektbe való bevonásával lehetőséget adjunk új empirikus eredmények interpretációjára, és felkészítsük a következő generációt az európai szakmai nyilvánosságban való aktívabb részvételre.

A *European Social Survey* mellett, hogy összehasonlítási bázist ad az európai országokban élők gondolkodásmódjának megértéséhez, a felmért lakossági véleményeken keresztül egyúttal a *hazai gazdasági-társadalmi átalakulás egy évtizedes folyamatának következményeit is képes lesz bemutatni.* A kelet-európai régióban az egyenlőtlenségtudat „alapélménye” – mint már szó volt róla – a folyamatos lecsúszás és veszteség érzete, ami jelen van nemcsak a magyar társadalomban, hanem – különböző mértékben – a régió más országaiban is. Az egymást követő, azonos módszertannal készített felmérések külön is elemezhetővé teszik az új demokráciák lakosságának érték- és attitűdváltozásait, az európai közösségi modellhez való közeledését, esetleg bizonyos kérdésekben az attól való távolodását. Ezzel a tudomány értékes jelzéseket adhat a közvélemény és a politika felé az európai integráció megvalósíthatóságáról, annak várható üteméről.

SZEMELVÉNYEK AZ ESS-2002 FELMÉRÉS EREDMÉNYEIBŐL

A közös kérdőívben 176 kérdést tettünk föl Európa mintegy 45 000 lakosának. A szociológusokból és politológusokból álló nemzetközi kutatócsoport tagjai évtizedek óta vizsgálják az Európában lezajló gyors társadalmi változásokat, amelyek természetesen összefüggnek a globalizáció (benne az EU-bővülés) ki-

hívásaival. Sokan foglalkoznak a kormányzás és a jogszabályalkotás államok felettivé válásának következményeivel. Az egyik kulcsfontosságú téma a demokrácia egyik alapfogalmának, a *demokráciában és a demokráciával élni kívánó állampolgárnak* az átalakulása.

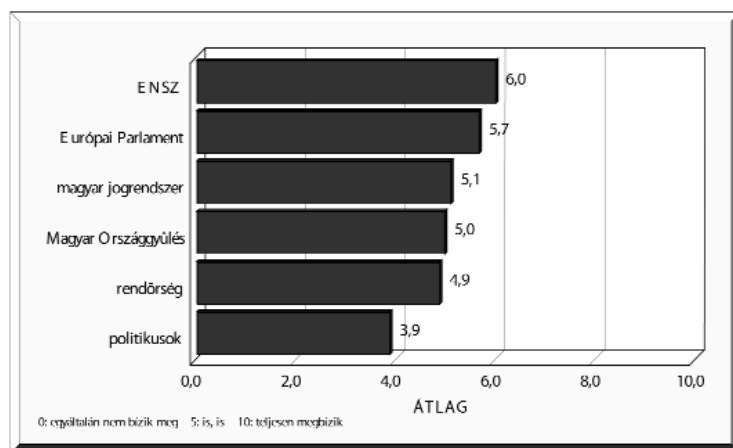
Az *első ábrák* azt illusztrálják, miként élnek állampolgári jogokkal a hazánkban élők, és hogy viszonyulnak egyes demokratikus intézményekhez.

Bizalom

A demokrácia egyik alapfeltétele, hogy az alkotmány és a törvények által létrehozott jogi és *intézményi rendszert az emberek működőképesnek tekintsék és „bíznanak” benne.* Az utóbbi évtizedekben szerte Európában kissé megcsappant a demokratikus rendszer hatékonyságába vetett hit, amit az is mutat, hogy 6-nál magasabb osztályzatot egyik intézmény sem kapott.

A korábbi vizsgálatokhoz hasonlóan itt is látható, hogy az értelmiség és a politikai elit körében a – jogalkotásról és az igazságszolgáltatásról folyó viták ellenére – a *válaszadók tisztelik a jogrendet*, és más kérdésekből tudjuk, hogy nagy többségük fontosnak tartja a jogkövető magatartást.

Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata
Mennyire bízunk meg az alábbi intézményekben?



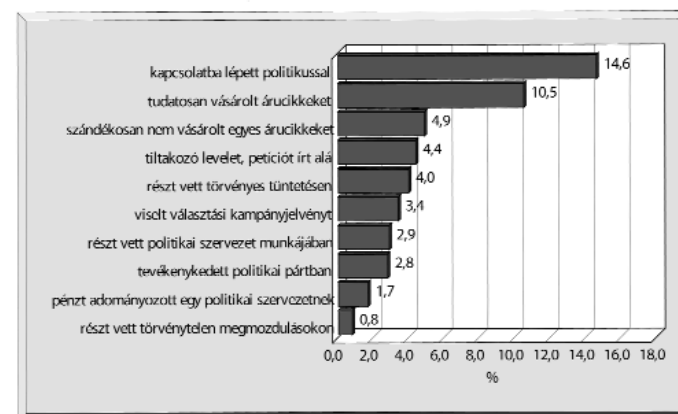
A *politikusok iránti bizalom viszonylag alacsony*, hiszen a politikai elit vezényletével az elmúlt 15 évben korszakos változások zajlottak le az ország és a családok életében, és e *változásoknak sok vesztese is volt/van.* Az utolsó helyet az is magya-

rázhatja, hogy e kérdésnél mindenki az általa ismertekre gondolhatott, arra, aki helyi vagy országos szinten szereplésével (döntéseivel) a legtöbb „kárt” okozta neki, a családjának vagy a munkahelyének. További okozója a bizalom alacsony voltának az a helyzet, hogy a mai, túlságosan átpolitizált Magyarországon a média, társadalmi ellenőrző szerepének megfelelően, a rossz hírek és a botrányok megismertetését tartja feladatának, ezek pedig szinte mindig politikusokkal és pártokkal hozhatóak kapcsolatba.

Állampolgári aktivitás

A következő ábra a demokrácia gyakorlása, az intézmények működésének ellenőrzése során végzett tevékenységeinket (lobbizás, bojkott, tüntetés, petíció) veszi sorra, vagyis azt, hogy állampolgárként mennyire aktívan politizálunk:

Európai társadalmak összehasonlító vizsgálata
Az elmúlt 12 hónap során előfordult-e, hogy a következő dolgokat csinálta?

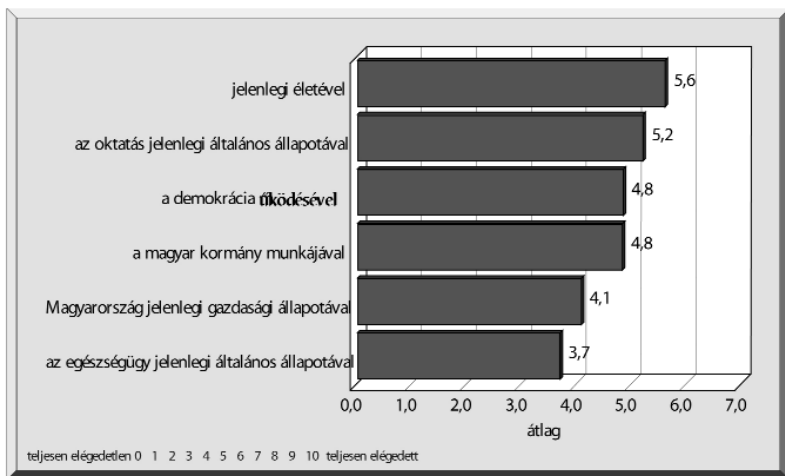


Elégedettség

Megkérdeztük, *mennyire elégedettek az életüket befolyásoló különféle rendszerek működésével, és be kellett jelölniük véleményüket egy-egy 11 fokú skálán.* Az alábbi ábra a válaszok átlagát mutatja.

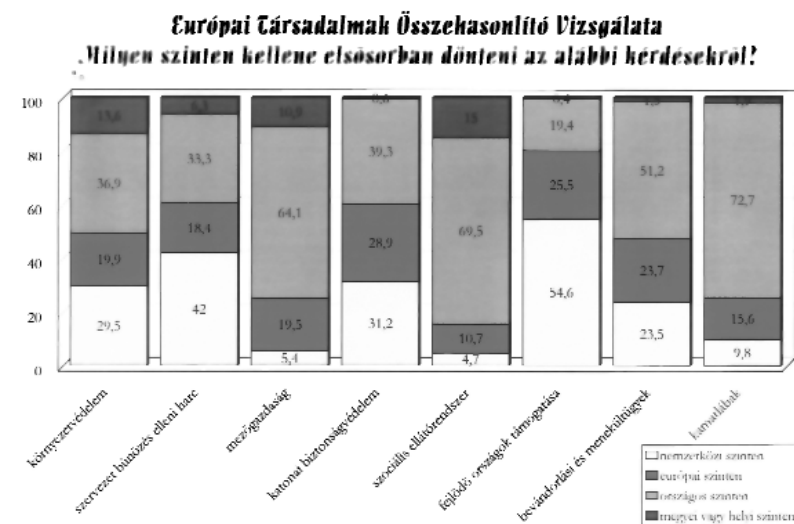
A magyar lakosság tehát a saját életével általában közepesen elégedett, az oktatással, a demokráciával, a kormány működésével ennél is kevésbé elégedett, és nagyon elégedetlen az ország gazdaságával és az egészségügy állapotával.

Európai társadalmak összehasonlító vizsgálata
Mennyire elégedett?



Többszintű kormányzás, bonyolultabb közigazgatás

Az integrálódó Európában a demokrácia eddiginél tágabb intézményrendszerével kell megbarátkoznunk, új döntéshozó és véleményformáló fórumok véleményére kell figyelnünk. Törekednünk kell arra, hogy megjelenítsük a saját nemzeti véleményünket és érdekeinket ezekben a *nemzetek feletti törvényhozó*,



kormányzati és érdekérvényesítő szervezetekben is. A 2002 novemberi survey 23 résztvevőjéből nyolc nem tagja az Európai Uniónak, köztük Magyarország sem. Ettől függetlenül, mind-egyikük fontosnak tartja, hogy szakpolitikai döntéseit, azok preferenciáit folyamatosan közelítse az unió alapelveihez.

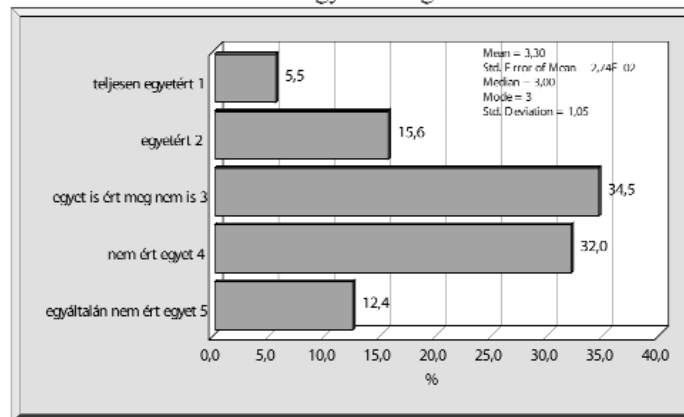
Érdekes, hogy a kérdőívben felsorolt társadalmi intézmények közül a két nemzetközi szervezetben jobban bíznak a magyarok, mint az itthoniakban.

Az ábra ugyancsak több kérdés összevont eredményeit mutatja be. Megkértük a válaszolókat, hogy fontolják meg, a döntéshozatal melyik szintjén kellene dönteni az életünket befolyásoló olyan fontos kérdésekben, mint a környezetvédelem, a biztonság vagy a bűnüldözés. A döntési szintek között természetesen immár a nemzetközi szint és külön az *Európai Unió is szerepelt*, hiszen a résztvevő országok számára a nemzeti szuverenitás egy részéről való lemondás immár régen realitás, a világ globális problémáinak megoldása pedig csak nemzetközi szinten képzelhető el. A magyarok szívesebben átengednék a fejlődő országok problémáinak megoldását, a szervezett bűnözés elleni harcot és a katonai biztonság biztosítását a nemzetközi szervezeteknek. Kevésbé szeretnék azonban külső beleszólást az ország belső ügyeibe, gazdaságába.

Érdekes lesz majd az összehasonlítás az uniós tagállamok lakosságának válaszaival, hiszen az ott élők már közvetlenül tapasztalják a döntési szintek megnövekedésének hatásait.

A piacgazdasághoz való viszony

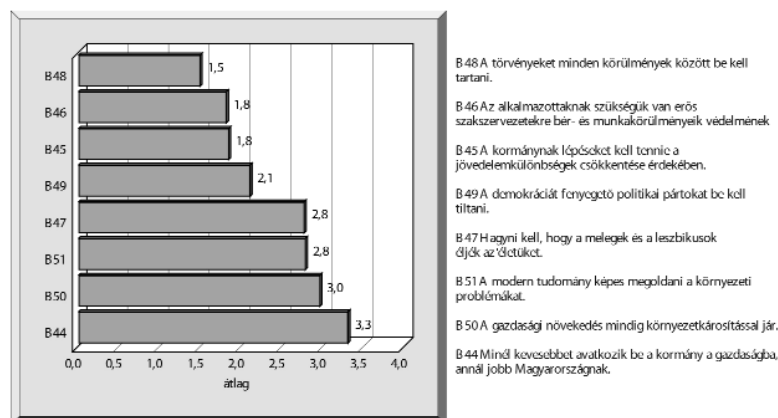
Európai társadalmak összehasonlító vizsgálata
Milyen mértékben ért egyet a következővel:
minél kevesebbet avatkozik be a kormány a gazdaságba, annál jobb Magyarországnak.



Az attitűdöket sokféle kérdéssel közelítettük a felvétel során. Íme az egyik, amely a kormány és a gazdaság viszonyáról alkotott véleményüket tudakolta.

Európai társadalmak összehasonlító vizsgálata

Milyen mértékben ért egyet a következővel?



A KUTATÁS VÁRHATÓ EREDMÉNYEI

Nemzetközi adatbázis és archívum, amely felállása után nyitott lesz a magyar kutatók számára

A kutatás második fordulójában való részvétel esetén újszerű, ilyen spektrumban eddig nem hozzáférhető témában tudományosan megalapozott és ténylegesen összehasonlítható adatokat lehetne előállítani és elemezni legalább 23 országra nézve. Ezek az adatok két évente gazdag információbázist nyújtanának a résztvevő országok társadalomkutatói és döntéshozói számára.

A szociológia, politológia módszertanának fejlődése

Szándékunk szerint (s ez bizonyítottnak látszik az első forduló sikeres megvalósításával) ez a survey képes magasabb színvonalú inputok révén megbízhatóbb eredményeket produkálni, mint amire a közös vizsgálatok eddig lehetőséget adtak. Ennek biztosítéka az európai hírű szakértői testület összefogása a magas módszertani követelmények következetes betartására és betartatására.

A nemzetközi szakmai párbeszéd megélénkülése

Minden egyes felvételi forduló előtt lehetőség lesz arra, hogy nemzetközi kutatócsoportok versenyezzenek a következő survey közös kérdőívének változó kérdésblokkjainak kialakítá-

sáért, vagyis az európai szociológiai viták aktuális napirendjének befolyásolásáért. A magyar társadalomtudomány számára nagy előny, hogy ebbe a folyamatba az eddiginél közvetlenebbül kapcsolódhatunk be.

Reálisabb kép a hazai valóságról, rendszeres országjelentések a lakosság attitűdjeinek, értékpreferenciáinak változásáról.

Vizsgálatukhoz a gazdasági és társadalmi átalakulások indukálta konfliktusok kezelését célzó egységes európai koncepciók keretét kívánunk alkalmazni. Ez lehetővé teszi a hazai helyzet reálisabb értékelését. A vizsgálat abban is speciális, hogy nemcsak a magyar lakosságról, hanem minden itt élőről nyújthat információkat. Emellett a kutatás jellegéből következően eredményeinket folyamatosan nemzetközi összehasonlításban is értékeljük.

A hazai vizsgálatok megbízhatóságának növekedése

Az ilyenfajta összehasonlító jellegű kutatások általában kétféle lehetséges elvárásnak tehetnek eleget. Egyfelől alkalmasak arra, hogy a vizsgált témákat módszertani szempontból (érvényesség vagy megbízhatóság tekintetében) is teszteljék. Akár az időbeli, akár a nemzetközi összehasonlítások speciális problémákat vetnek fel, amelyek a kutatótól fokozott gondosságot igényelnek. Az időbeli összehasonlítások esetében elegendő talán arra utalni, hogy a változások értelmezésekor bonyolult hatások és mechanizmusok együttes működéséről van szó, mint a történeti hatás (makroszintű változások), kohorsz hatás (idős generációk kihullása, fiatal generációk belépése), illetve életkori hatás (öregedés). A nemzetközi összehasonlítások fő problémája pedig a nemzeti sajátosságok és az összehasonlítás generalizáló igénye közötti egyensúly megteremtése. E feladatok sikeres megoldása egyszersmind közelebb visz a társadalomtudományi vizsgálatok megbízhatóbbá válásához is.

Társadalompolitikai döntések megalapozottabbá válása

A politikai kultúra, a gazdasághoz, az információs társadalom kihívásaihoz való viszony, a globalizációval szembeni lakossági hozzáállás megoszlása a népességen belül – a szokásos társadalmi indikátorokkal párosítva – nélkülözhetetlen eszközzé válhat nem csak az országos, hanem a területi vagy ágazati szintű döntéshozatalnak is. Az időbeli összehasonlításra szolgáló, illetve a nemzetközi adatbázisok alkalmasabbak a társadalompolitikai döntések megalapozására is. Az idősorok a társadalmi jelenségeket tendenciájukban mutatják be, s a trendek alapján a pontosabb tervezésre, illetve a társadalompolitikai döntések következményeinek megalapozottabb előrejelzésére is nagyobb esély kínálkozik. A nemzetközi vonatkozások ezt a mechanizmust tovább árnyalják, amennyiben szélesebb áttekintést biztosítanak a döntéshozók számára is.

JEGYZETEK

¹ Táll Éva, a kutatás hazai szervezője és a Nemzetközi Tudományos Tanácsadó Bizottság tagja 2003. október 29-én elhunyt.

² *Európai Összehasonlító Társadalomtudományi Felmérések – European Social Survey* Készült az OM-00527/2001 NKFP 5/047 sz. „Rendszerváltás Magyarországon” kutatási program keretében (kutatásvezető: Bayer József).

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

MÉRAY-HORVÁTH KÁROLY (1859–1938) a hazai szociológia történetének egyik legérdekesebb és legfurcsább figurája. Fiatalabb éveiben amolyan polihisztor: festőművész, építész, feltaláló és színműíró, a művészvilág bohémságával érkezik Magyarországra Párizsból. A XX. század legelején kezd komolyabban foglalkozni a tudománnyal, azon belül is a szociológiával. 1903-ban jelenik meg általunk is publikált szövege, amely – mint minden írása – hatalmas vitákat vált ki. Méray korának „természettudományos” szociológifelfogását képviselte, azt, hogy a társadalom és a politika törvényszerűségeit éppoly tudományos objektivitással feltárhatjuk, ahogyan a természettudomány összefüggéseit. Organicista szociológiájának egyaránt voltak csodálói (Somló Bódog vagy, kisebb megszorításokkal Jászi Oszkár), illetve erős kritikussai (mint például Pikler Gyula). Sokan határozottan vitatták, hogy egyáltalán tudományosnak tekinthető-e mindaz, amit Méray-Horváth csinál, vagy inkább tudományos köntösbe öltöztetett politika.

A szöveg újraközlésével nem kívánjuk eldönteni ezt a kérdést, csupán az a célunk, hogy betekintést nyújtsunk egy olyan alkotó művébe, aki – mint tanulmányából látszik – meg volt győződve arról, hogy nem pusztán a történelmi múlt, de a jövő összefüggéseit is felismerte. Az Osztrák–Magyar Monarchia bukásának előreljelzése (ami persze egyáltalában nem úgy következett be, ahogyan azt ő várta) kifejezetten érdekes.

Méray-Horváth Károly a polgári radikalizmushoz állt leginkább közel, de tudósnak nem volt eléggé tudós, politikusnak pedig eléggé politikus. 1912-ben jelent meg főműve: a *Társadalomtudomány mint természettudomány* című könyv. Jőcskán túlélte a monarchia általa is olyannyira várt felbomlását, de élete utolsó időszakában ismét inkább szépírói hajlamainak hódolt. Az azonban kétségtelen, hogy nagy ambícióval írott tudományos munkáinak helye van a magyar szociológia, sőt politikatudomány történetében is.